

Groen

lezing

Gerechtigheid draagt de vrede

*Over het herstel van vertrouwen
in de rechtsstaat*

Colofon

Deze lezing is uitgesproken op 5 september 2025 in de Gertrudiskapel te Utrecht door Mr. Mirjam Bikker.

Omslagontwerp en binnenwerk: www.frivista.com

Eindredactie: Aart Deddens

Coverfoto en foto voorwoord: Folkert Rinkema

Portretfoto: Nienke van Denderen Fotografie

Druk: Drukkerij Kempers BV | Aalten

In de Mr. G. Groen van Prinsterlezing (Groenlezing) nodigt het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie een prominente spreker uit om een perspectief te schetsen voor de christelijke politiek. De lezing wordt toegezonden aan alle donateurs van het Wetenschappelijk Instituut en leden van de Bestuursvereniging van de ChristenUnie.

Meer informatie over het instituut en donateurschap: wi.christenunie.nl.

Niets uit deze uitgave mag worden openbaar gemaakt en/of veeleelvoudigd door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteursrechthebbende en de uitgever.

ISBN: 978-90-833167-6-5

Gerechtigheid draagt de vrede

*Over het herstel van vertrouwen
in de rechtsstaat*

Mirjam Bikker

Mr. G. Groen van Prinstererlezing 2025

Voorwoord

‘Mogen we ons verblijden dat overheid en onderdanen door lieflijke banden van wederzijds vertrouwen en genegenheid verbonden zijn? (...) Streeft de overheid met regelmatige voorgang naar een goed gekozen doel?’, vraagt Groen van Prinsterer zich af in zijn inleiding van *Ongeloof en Revolutie*.¹

Deze vragen kunnen nu opnieuw, met grote urgentie, gesteld worden. Ook nu zijn er genoeg redenen voor ontevredenheid over het functioneren van de overheid en de politiek. Van ‘lieflijke banden van wederzijds vertrouwen en genegenheid’ tussen overheid en burger is weinig te merken. En het idee dat politiek debat bijdraagt aan en gericht is op betere wetten en besluiten is ook nu geen vanzelfsprekendheid. We zien het tegendeel, politici die slechte wetten doordrukken en besluiten nemen om kiezers tevreden te stellen in plaats van problemen op te lossen.

Deze onvrede is vruchtbare grond voor een populistische revolutie – een revolutie die de wil van ‘het volk’ verabsoluteert en afbreekt zonder op te bouwen. Groen van Prinsterer waarschuwt daarvoor. Hij pleit voor ‘recht, verdraagzaamheid, menselijkheid en moraliteit’, als vruchten van christelijke bodem.² Christenen mogen zich niet mee laten slepen in een mentaliteit van moedeloosheid, onverschilligheid of berusting, maar hebben de taak om ‘de wankelende instituten van de staat op een rotsvast fundament te herstellen.’³

In deze Groenlezing spreekt partijleider Mirjam Bikker over die opdracht tot principiële rechtsstatelijkheid: beschermen wat kwetsbaar is, begrenzen wat machtig is en richting geven aan een betrouwbare overheid.

Trineke Palm

Directeur Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie

Inleiding

Op een prachtige lentedag bracht ik met de Tweede Kamercommissie een bezoek aan het Groningse Overschild. Het was toen een jaar geleden dat de parlementaire enquêtecommissie aardgaswinning Groningen had geconcludeerd: 'De belangen van de Groningers zijn structureel genegeerd bij de aardgaswinning in Groningen. Dit heeft voor hen rampzalige gevolgen.'⁴ Die gevolgen kregen voor mij een gezicht bij de ontmoeting met een boer die al jaren wacht op herstel en steun en al het vertrouwen in de overheid kwijt is geraakt. Geef hem eens ongelijk. De ontmoeting staat op mijn netvlies gebrand. Kan de overheid nog oplossen en beschermen, kan ze nog recht doen? In de trein terug naar Gouda bleef de bekende quote van Augustinus in mijn hoofd rondzoemen: als de gerechtigheid ontbreekt, wat anders is de overheid dan een roversbende?

Met deze vraag, eigenlijk aanklacht, begint mijn lezing. Want de bewoners in Groningen zijn niet de enige. In de afgelopen jaren zagen we op meerdere plekken systeemfalen. Burgers die ten onrechte het stempel fraudeur opgeplakt kregen in het kindertoeslagschandaal. Meer recent kwamen grote problemen bij het UWV aan het licht. In plaats van bescherming door en tegen de overheid, de essentie van de rechtsstaat, keerde de overheid burgers 'haar rug toe en misbruikte haar macht' zo stelt de Staatscommissie Rechtsstaat.⁵ Dat hier grote woorden klinken als 'ongekend onrecht' is terecht.⁶

Ook de Parlementaire enquêtecommissie Fraudebeleid (2024) trekt een messcherpe conclusie:

In een verhard politiek en maatschappelijk klimaat zijn de drie staatsmachten blind geweest voor mens en recht, waardoor levens zijn vermorzeld. (...) Het kabinet en het parlement hebben gefaald, de uitvoering heeft onrechtmatig gehandeld en de rechtspraak is tekortgeschoten in het bieden van bescherming aan mensen. Hierdoor zijn grondrechten van mensen geschonden en is de rechtsstaat terzijde geschoven.⁷

Wat hier staat is net zo ernstig als urgent. Alle drie de machten, wetgevend, uitvoerend en rechtsprekend hebben gefaald. Dat betekent dat de rechtsstaat zelf is aangetast. Die rechtsstaat: dat is de overheid. De machten. Maar het zijn ook de burgers. Want die machten, die zweven niet in het luchtledige, maar worden door burgers gevormd en gedragen. En er zijn helaas steeds meer burgers – zowel ter linker- als rechterzijde van het politieke spectrum – die het niet zo nauw nemen met die rechtsstaat. Zo zijn veel mensen die een strenger asielbeleid of klimaatbeleid willen, bereid om daarvoor bestaande wetgeving

en rechterlijke uitspraken opzij te zetten en de oppositie in te perken.⁸ Ik deel dus de zorg van Herman Tjeenk Willink dat 'de taal van democratie en recht niet meer wordt verstaan.'⁹

Daarom wil ik met deze Groenlezing een lans breken voor het belang van de rechtsstaat. En wel vanuit christelijk-sociaal perspectief. De rechtsstaat heeft alle steun nodig die ze kan vinden, en voor de ChristenUnie is de rechtsstaat juist géén obstakel voor het oplossen van crises. Maar het is juist de basis ervan: een kernstuk en voorwaarde van onze open democratie. Het is mijn diepe overtuiging dat het christelijk politieke denken over gerechtigheid als norm voor politiek en overheid de problemen van onze tijd bloot kan leggen – én ook de bezieling geeft om de werkzaamheden die nodig zijn om onze verwaarloosde rechtsstaat te herstellen ter hand te nemen. Want ja, er staat iets op het spel. Een rechtsstaat die door de eeuwen heen is gevormd en een lange geschiedenis van omgaan met conflicten en scheidslijnen reflecteert, krijg je makkelijker kapot dan hersteld. Het is een tuin, met moeite en zorg aangelegd, en omheind. Daarom wil ik vandaag met deze lezing u een rondleiding geven door die tuin, om te laten zien wat er allemaal bloeit, welke planten extra zorg nodig hebben, en waar we de omheining wat vaster moeten neerzetten. De tocht door die tuin begint voor mij, voor ons als ChristenUnie bij de rijke traditie van het nadenken over het goede leven, over recht en gerechtigheid voor stad en land, overheid en samenleving.

Inzetten voor gerechtigheid: een Bijbelse opdracht

Als we praten over een prachtige tuin, in het licht van de christelijke traditie, dan doemt natuurlijk het beeld van de Hof van Eden op. Het eerste scheppingsverhaal in de Bijbel onderstreept dat de hele schepping participeert in het goede leven zoals onze Schepper dat heeft bedoeld: 'En God zag dat het goed was.' De geschiedenis van het Oude Testament is een poging weer bij die harmonie aan te sluiten. Om via wetten en regels dat beeld van die paradijselijke samenleving weer te laten herleven. Tegelijkertijd is er ook schaduw, omdat die volmaakte harmonie verloren is gegaan. Toch moeten we ernaar blijven streven. En wel door ons in te zetten voor gerechtigheid.. Eén van de bekendste Bijbelteksten waarin dit expliciet samenkomt en die veel ChristenUnie-politici inspireert, is Micha 6:8:

*Er is jou, mens, gezegd wat goed is,
je weet wat de HEER van je wil:
niets anders dan recht te doen, trouw te betrachten
en nederig de weg te gaan van je God.*

Micha is één van de laatste profeten van het Oude Testament. In het Nieuwe Testament vinden we de evangelisten, en de apostelen, zoals Paulus. Zij hebben inmiddels Jezus gezien en gehoord, en weten dat waar mensen van goede wil samen komen, er nieuwe stromen van gerechtigheid kunnen vloeien. Dat zijn mensen die 'door hun daden bewijzen dat wat de wet eist in hun hart geschreven staat', zoals Paulus dat in zijn brief aan de gemeente in Rome schrijft.¹⁰ Zij zijn in staat ook in een dorre woestijn oases van goedheid te scheppen. Gelukkig komen we dit soort mensen nog steeds overal tegen. Voor mij is collega Michiel van Nispen zo iemand. Vanuit socialistisch perspectief komt hij tot eenzelfde conclusie: de dorre geldzucht van de gokindustrie moet ingeperkt worden. Of denk aan collega Ulysse Ellian, die onvermoeibaar vanuit een liberale overtuiging opstaat voor minderheden en in het bijzonder de Joodse gemeenschap in Nederland wanneer zij lijdt onder antisemitisme.

Gerechtigheid voor overheid en samenleving: een tweesnijdend zwaard

Als we het hebben over herstel van recht en gerechtigheid, en opkomen voor het goede leven binnen staat en overheid, dan grijpen we vanuit onze traditie uiteraard ook terug op de filosoof en kerkvader Aurelius Augustinus. Die dacht er in de 4^e eeuw na Christus nog verder over door. Hij zag heel duidelijk dat gerechtigheid een tweesnijdend zwaard is in handen van de overheid. Enerzijds moet die overheid dat zwaard hanteren om onrecht te bestrijden (beschermen dóór). Anderzijds moet de overheidsmacht zelf ook begrensd worden (beschermen tegen). 'Geef den keizer wat des keizers is en Gode wat Godes is.' Augustinus stelt in zijn boek *De stad Gods*: 'Als de gerechtigheid terzijde is geschoven, wat zijn staten dan anders dan grote roversbenden?'¹¹ Hij stelt hiermee recht boven macht. Net als de profeten van het Oude en de apostelen van het Nieuwe Testament weet Augustinus ook heel goed dat in de aardse stad gerechtigheid altijd een tijdelijk en onvolkomen karakter heeft. Toch moeten christenen zich, als 'gemeenschap van vreemdelingen', voluit inzetten voor wetten en instellingen die gericht zijn op aardse vrede, 'want het leven van een stad is uiteraard een leven in gemeenschap' en 'in haar vrede ligt uw vrede.'¹² Ook al is het maar een schim, een verlangen, de blik moet gericht blijven op die volmaakte gerechtigheid.

We maken een sprong. Het gaat hier niet om het uitdiepen van de gehele geschiedenis van de rechtsfilosofie, maar om het inkaderen van ons denken hierover binnen de ChristenUnie. Om vanuit die diepe bronnen uit te komen bij de nood van de rechtsstaat vandaag. Daarom kan ik hier nu niet uitgebreid ingaan op die geboorte van de geschiedenis van Nederland, waar

recht en gerechtigheid ook zo'n grote rol speelden. Zoals toen in 1581 de Staten-Generaal van de Verenigde Nederlanden het Plakkaat van Verlatinghe ondertekenden en Filips II afzetten als vorst. Ook toen was die Bijbelse notie van gerechtigheid een inspiratiebron. Een vorst 'is er ter wille van de onderdanen (...) om hen rechtvaardig en verstandig te regeren en te verdedigen, en hen lief te hebben zoals een vader zijn kinderen en een herder zijn schapen'. Het is een motief dat we teruglezen in het Wilhelmus. Als een vorst verzaakt 'om zijn volk rechtvaardig en verstandig te regeren en te verdedigen' vereist de rechtvaardigheid om daartegen op te staan. De Tachtigjarige Oorlog heeft bijgedragen aan de verdere ontwikkeling van onze grondrechten, de vrijheid van godsdienst werd zo een eerste bescherming van de burger tegenover de overheid.

Ik ga met grote stappen door naar de moderne tijd: de tijd van de democratische rechtsstaat en de partijvorming, dus de tijd na Groen van Prinsterer (want hij was immers nogal sceptisch over het vermogen van burgers om op seculiere gronden een functionerende rechtsstaat te creëren).¹³ En dat is de tijd van Abraham Kuyper (1837-1920), 'klokkenist der kleine luyden' en oprichter van de eerste (christelijke) politieke partij van Nederland. Hij zag heel scherp de realiteit van dat tweezijdige zwaard. Gerechtigheid in handen van de staat is zowel een genadegave als gevaar.¹⁴ Het idee van soevereiniteit in eigen kring geeft uitdrukking aan het belang van de spreiding van macht en verantwoordelijkheid.¹⁵ Maar Herman Dooyeweerd (1894-1977), die het politieke denken van Abraham Kuyper systematisch doordacht en uitwerkte, benadrukt ook de bijzondere, zelfs unieke taak die de overheid heeft in het bevorderen van recht en gerechtigheid.¹⁶ Volgens Dooyeweerd moet de overheid 'publieke gerechtigheid' nastreven, wat betekent dat ze de belangen van iedereen meeweegt en zorgdraagt voor het respecteren van de soevereiniteit van de kringen in de samenleving.¹⁷

De overheid heeft dus de taak om de maatschappelijke verbanden in relatie tot elkaar te begrenzen – en de positie van het individu, die in allerlei verbanden participeert, te beschermen.¹⁸ Beide dimensies van Bijbelse gerechtigheid, juridisch en sociaal, komen hier in terug. En het gaat dus niet alleen om individuele maar ook om het publieke belang van maatschappelijke vrijheid, zoals Kars Veling ons dat later bleef voorhouden.¹⁹ Hij schreef er zelfs een spannend kinderboek over. In *Eerlijk* laat hij zien: geen spel kan zonder regels.²⁰

De Tweede Wereldoorlog heeft laten zien dat de grote angst voor terreur door de staat, door fascistisch, communistisch, socialistisch of nationaal-socialistisch totalitarisme, niet ongegrond is. Vanuit die angst schreef de christelijke Amerikaanse denker Reinhold Niebuhr (1892-1971): 'Het vermogen van de

mens tot rechtvaardigheid maakt democratie mogelijk, maar zijn neiging tot onrechtvaardigheid maakt de rechtsstaat noodzakelijk.²¹ Eigenlijk is dit ook een echo van Paulus, en van Augustinus: het beste raamwerk voor een werkbare samenleving in een zondige wereld is nu eenmaal toch die rechtsstaat: hij biedt individu en gemeenschap zowel orde als vrijheid.²²

Beatrice de Graaf bouwt voort op het werk van Niebuhr als zij stelt dat we

het kwaad, de keiharde bedreiging en de angst in het hier en nu die daaruit voortvloeit, niet mogen bagatelliseren. Die bedreiging en angst gaan samen met een diep verlangen naar een einde aan het kwaad, en naar een rechtvaardige orde, waarin het kwaad zijn plek wordt gewezen en wordt bestraft. (...)

We mogen niet afwachten, fatalistisch of cynisch worden. Het kwaad moet geïdentificeerd, aan banden gelegd en bestraft worden. Dat doen we vervolgens zo zuiver mogelijk (om ook rekenschap af te leggen van het kwaad in onze eigen (beleids)neigingen), door uit te gaan van en ons te houden aan de nationale rechtsstaat en de internationale rechtsorde.²³

Kortom, we hebben een rechtsstaat nodig vanwege de gebrokenheid van menselijk handelen en politieke structuren. Maar er is nog een diepere reden. De reden dat christenen warme pleitbezorgers en standvastige hoeders van de rechtsstaat moeten zijn, is dat de rechtsstaat uitdrukking geeft aan het idee dat ieder mens is geschapen naar het beeld van onze Schepper – en daarmee een onvervreemdbare menselijke waardigheid bezit.²⁴ Christelijke politici hebben de verdediging ervan dus serieus te nemen. Niet omdat we er nu eenmaal mee opgescheept zitten, maar omdat hij ons in staat stelt om de waardigheid te beschermen die ‘allen die zich in Nederland bevinden’ (en uiteraard ook allen daarbuiten) van hun Schepper hebben ontvangen. We zouden dus nog simpeler kunnen zeggen: christelijk politiek denken over gerechtigheid is geworteld in menselijke waardigheid te midden van gebrokenheid. Met een mensbeeld dat ‘alle mensen deugen’ heb je geen rechtsstaat nodig. Maar als je erkent dat menselijke waardigheid geen vanzelfsprekendheid is, is het belangrijk dat er kaders zijn die voorzien in de bescherming tégen en dóór de overheid van zowel de persoonlijke levenssfeer als maatschappelijke vrijheid. Vanuit de erkenning van het kwaad, volgt de noodzaak van het recht. Dit omvat niet alleen de verplichting tot het bestrijden van flagrant onrecht, maar ook een positieve verplichting tot sociale gerechtigheid zodat iedereen in zijn/haar bestaan kan voorzien. Zo kunnen er allerlei plantjes en bloemen in die tuin tot wasdom komen, niet alleen grote en sterke, maar ook kleine en bijzondere.

De tuin van de moderne rechtsstaat

We hebben de tocht door het historische deel van tuin van het christelijke denken over recht en gerechtigheid gehad. Maar nu komen we bij de huidige stand van zaken. Hoe staat het met de borders en pergola's van onze democratische rechtsstaat in Nederland anno nu? Om de toestand daarvan te kunnen overzien, moeten we langs een paar bloembedden lopen: langs het perkje van de klassieke rechtstatelijke beginselen, langs de border van de sociale zorg, en door het moestuintje van de democratie. Ik zal even uitleggen wat ik daarmee bedoel. En daarna sluit ik deze lezing af met drie concrete casussen, inspecties van de tuin, zo u wilt.

Eerst het perkje van de klassieke beginselen. Dat zijn de beginselen die burgers beschermen tegen de overheid. Denk aan het beginsel dat iedereen door de overheid gelijk en zonder willekeur moet worden behandeld op basis van voorafgaande, algemene regels die hun basis vinden in de wet (*legaliteitsbeginsel*). Of aan het beginsel van de spreiding van machten (wetgevend, uitvoerend en rechtsprekend). Dan is er nog het beginsel van de toegang tot een onafhankelijke rechter. En uiteraard het beginsel van grondrechten die burgers, in het bijzonder minderheden, tegen de overheid beschermen.²⁵ Hoe staan die erbij? Dat zal ik zometeen uitleggen, als ik bij de inspectieronde ben aangekomen.

Dan de border van de sociale zorg. Naast de beschermende dimensie van de rechtsstaat, heeft de rechtsstaat ook een sociale dimensie die de positieve verplichting tot gerechtigheid weergeeft. Het gaat dan om de voorwaardenscheppende steun van de overheid om grondrechten invulling te geven.²⁶ In de Nederlandse context gaat het dan om bijvoorbeeld de taak van de overheid om te zorgen voor voldoende woongelegenheden.²⁷ De grote tekorten aan voldoende betaalbare woningen waar we nu mee kampen zijn het gevolg van decennialang gevoerde liberale politiek die sociale grondrechten tot een weinigzeggend deel van de Grondwet maakt. Vanuit een rechtstatelijk perspectief heeft de overheid juist een belangrijke rol te spelen om de voorwaarden te scheppen voor daadwerkelijke *volkshuisvesting*: voldoende betaalbare huur- en koopwoningen, met ruimte voor niet-winstgeoriënteerde initiatieven van woningbouwcorporaties en knarrenhofjes.

Ten slotte is er nog het moestuintje van de democratie. Een rechtsstaat zoals de onze kan niet zonder een democratische dimensie. Dat we spreken van een democratische rechtsstaat in plaats van een rechtstatelijke democratie is veelzeggend: de democratie is bijvoeglijk aan de rechtsstaat.²⁸ Dat komt in het Nederlandse 'democratische rechtsstaat' als vanzelf tot uitdrukking, in tegenstelling tot het Engelse *liberal democracy*.

‘De legitimiteit van democratische besluitvorming is voorwaardelijk: die legitimiteit bestaat alleen als constitutionele waarborgen van kracht zijn die de macht van de meerderheid begrenzen en persoonlijke vrijheden beschermen,’ zo schreef Hirsch Ballin aan de Staatscommissie Rechtsstaat.²⁹ De rechtsstaat beschermt dus tegen de tirannie van de meerderheid. Dat wil uiteraard niet zeggen dat de democratie zelf minder belangrijk zou zijn dan de rechtsstaat; het gaat om het evenwicht.³⁰ Wie echter de regels rond het democratische conflict buitenspel wil zetten, maakt van de democratie een ongeorganiseerde knokpartij. In een democratie zonder rechtsstaat zijn ‘onmodieuze en lastige minderheden’ als eerste de dupe, en kan uiteindelijk niemand zich veilig weten voor willekeurig optreden door de overheid.³¹ De waarborgen van onze rechtsstaat zijn daarom geen lastige obstructies voor democratie, maar een noodzakelijke voorwaarde.

Als de bovengenoemde perkjes en borders in bloei staan, gaat het goed met de democratische rechtsstaat. Maar let wel, ze moeten er allemaal florissant bij staan. Niet alleen de wetten en regels, ook de beginselen, ook de sociale zorg, en ook de democratische instituties als zodanig moeten goed bewaterd worden. Want alle onderdelen van de tuin staan met elkaar in verbinding.

Ze worden bewaterd vanuit de stroom van recht en gerechtigheid, en die mag nergens opdrogen. En nu is natuurlijk de springende vraag: hoe goed is onze rechtstatelijke tuin bewaterd? Het antwoord is kort, maar ambivalent: nog goed, maar het moet beter. Ik zal dat laten zien aan de hand van een inspectieronde waarin we drie casussen eruit lichten. We zullen ze letterlijk uit de grond trekken, om te kijken waar er misschien toch wat rot of schimmel is ontstaan. Maar er zijn gelukkig ook nog genoeg middelen om hier recht weer als water te laten stromen.

De aanpak van achterstallig onderhoud in de rechtsstaat

Christelijk-sociale politiek wil de tuin van de rechtsstaat herstellen. Ze gaat niet mee in technocratische en populistische neigingen om de boel te laten verdorren. Ze is evenmin voorstander van liberaal beleid om alles maar vrijelijk de loop te laten en onkruid te laten opschieten. Een goede tuinman weet waar je extra moet gieten, en waar je af en toe wat moet snoeien. In de afgelopen jaren is in de Tweede Kamer geregeld gesproken over rechtstatelijke vernieuwingen, mede met het oog op herstel van de rechtsstaat. Hoewel vernieuwingen een onderdeel kunnen zijn van de herstelwerkzaamheden die nodig zijn, zie ik een belangrijker antwoord, namelijk een pleidooi voor recht en gerechtigheid in de praktijk. Dat werk ik hierna in drie casussen uit, die concreet maken

wat de rechtsstaat belooft: een betrouwbare overheid (rechtvaardige wetten), beschermen wat kwetsbaar is (moderne slavernij) en begrenzen wat machtig is (internationale rechtsorde).

Casus 1

Rechtvaardige wetten voor een betrouwbare overheid

De eerste inspectieronde is gericht op wetgevende macht. Een cruciale plant in onze tuin. Ik begon deze lezing met de conclusies van de parlementaire enquêtes. Een onbetrouwbare, slecht-functionerende overheid is fnuikend voor het vertrouwen van burgers en bedrijven in de rechtsstaat. Het slechte functioneren van de overheid houdt een spiegel voor aan alle staatsmachten. Hebben zij ieder in hun rol voldoende gedaan om gerechtigheid te bevorderen? Of was er sprake van risico mijden, afschuiven en doorschuiven? De vraag stellen is hem beantwoorden. Herman Tjeenk Willink laat in zijn boek *Het Tij tegen* zien dat de prioritering van *efficiency* boven grondrechten terug te voeren is tot de jaren zeventig van de vorige eeuw.³² Het is dus niet één specifieke regering die we hiervoor de schuld kunnen geven. En het parlement kan z'n handen ook niet in onschuld wassen. Het was immers de doorgeslagen wens vanuit de Tweede Kamer om fraude tegen te gaan die tot de uitwassen heeft geleid die we nu kennen. Dit onderstreept het punt van institutionele terughoudendheid bij zowel regering als parlement. Het idee van *checks and balances* ontslaat je niet van je eigen verantwoordelijkheid. Het idee dat de Raad van State of rechter het dan maar tegen moet houden, getuigt niet van verantwoordelijke politiek. En hier moet ik ook even de hand in eigen boezem steken. 'Gelukkig is er nog een Eerste Kamer.' Dat is ook weleens in de ChristenUnie-bankjes verzucht als we voor een wet stemden, terwijl we wisten dat er nog echt wel vraagtekens waren over de reikwijdte of gevolgen voor de uitvoering. Nu is de Eerste Kamer ook een belangrijke en goede extra check, maar dat ontslaat de Tweede Kamer niet van de plicht om zelf het werk goed te doen. Over een betrouwbare overheid is nog veel meer te zeggen, maar ik beperk mij hier tot enkele voorstellen die gericht zijn op het verbeteren van de kwaliteit van wetgeving.

Die wetgevende macht kan dus beter. En wel door hem te vereenvoudigen. *Vereenvoudig wetgeving* is hier het voorgestelde snoeimiddel. Ik denk hierbij vooral aan ons belastingstelsel. Het heffen en vervolgens uitgeven van belastingen is een kerntaak van de overheid. Het is een belangrijk instrument om invulling te geven aan de sociale dimensie van de rechtsstaat, maar is in de praktijk vaak eerder een blokkade geworden. Het belastingstelsel is steeds complexer gemaakt. Zelfs voor fiscalisten is het inmiddels een uitdaging om

uit te rekenen hoeveel loonbelasting ze verschuldigd zijn. Laat staan dat het voor een ‘gewone’ burger helder is hoeveel een paar uur extra werken of een loonsverhoging netto oplevert – of dat het je juist wat kóst. Ons belastingstelsel is zo ingewikkeld geworden, deels vanuit de wens om al maar meer maatwerk te leveren, dat de eerlijkheid ervan onder druk komt te staan. Alleen wie een belastingadviseur kan inschakelen, kan van al dat maatwerk ook echt profiteren. Een eenvoudiger, begrijpelijker belastingstelsel is beter te verdedigen en kan daardoor het vertrouwen in de overheid vergroten. Als ChristenUnie hebben we voorstellen liggen voor zo’n nieuw belastingstelsel dat, door zijn eenvoud, bijdraagt aan een betrouwbare overheid. In plaats van allerlei verschillende regelingen die in omvang toe- of afnemen naar gelang het inkomen wijzigt, krijgt iedere burger een simpele belastingkorting. Die vervangt de toeslagen die door hun voorschotsystematiek vaak leiden tot terugvorderingen. Het gevolg: een systeem dat beter beheersbaar is voor de Belastingdienst én begrijpelijk is voor de belastingbetaler.

Een andere manier om te laten bloeien is een *verbetering van het wetgevingsproces in het parlement*. Het mooie aan een representatieve democratie is dat je, idealiter, politieke kleur en politiek vakmanschap kunt combineren. Het gaat er niet alleen om dat de verschillende stemmen uit de samenleving hier samenkomen, maar ook dat de volksvertegenwoordigers dit gegeven omzetten in en toezien op de uitvoering van rechtvaardige wetten en beleid – en daar verantwoordelijkheid voor nemen. Gedegen kennis van het wetgevingsproces is geen *must* om volksvertegenwoordiger te kunnen worden, maar is wél een vereiste om, als je eenmaal volksvertegenwoordiger bént, het politieke debat op het scherp van de snede te kunnen voeren.

De waan-van-de dagmoties functioneren vooral om te scoren bij de eigen achterban, maar kunnen soms ook als een broodnodig maatschappelijk ventiel functioneren. Problematischer zijn lastminute-amendementen waar we de afgelopen periode enkele desastreuze voorbeelden van hebben gezien. De asielwetten van het kabinet-Schoof en het amendement om geen voorrang meer te geven aan welke statushouder dan ook in de volkshuisvesting, zijn de laatste rampzalige voorbeelden. Helemaal aan het einde van een wetgevingsproces werden er opeens wijzigingen aangebracht met gevolgen die zelfs voorstanders niet hadden voorzien. Daarom stelt de ChristenUnie, samen met Volt, een parlementaire wetsverkenning voor. Daardoor zou de Tweede Kamer al voor de indiening van een wet mee kunnen denken over de inhoud. Ik zie hiervoor mogelijkheden bij de besluitvorming over nieuwe migratiewetten. De aanbevelingen van de Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen vormen een goede basis die door een overgrote meerderheid

van de Kamer is onderschreven. Dit rapport vormt de sleutel voor een breed gesteund migratiebeleid, dat bewust keuzes maakt over bandbreedtes; om rechtvaardigheid te brengen en barmhartigheid te behouden. In andere landen waar een parlementaire wetsverkenning al gangbaar is, gaat de kwaliteit van wetten er zichtbaar op vooruit. De werkgroep Van der Staaij stelde bovendien voor om een 'beziningsweek' in te voeren tussen de indiening van amendementen en de stemming daarover, waardoor het risico wordt verminderd dat er amendementen worden aangenomen 'in the heat of the moment' die grote onvoorziene gevolgen hebben.³³

Het vergroten van het aantal volksvertegenwoordigers is ook geen overbodige luxe. Nederland heeft in vergelijking met andere Europese landen een van de kleinste parlementen ten opzichte van het aantal inwoners.³⁴ Een groter parlement stelt politieke partijen in staat om hun wetgevende en controlerende taak naar behoren uit te voeren. Daarmee zijn we er natuurlijk nog niet. De afgelopen twee jaar hebben we gezien dat het hebben van de grootste fractie niet hetzelfde is als het herbergen van de meeste expertise. Het gaat ook om de manier waarop Kamerleden hun werk uitvoeren en de prioriteiten die zij daarbij stellen. Kortom, deze eerste inspectieronde laat zien dat er bij de wetgevende macht wel wat groot onderhoud noodzakelijk is om de rechtsstaat beter te laten bloeien.

Casus 2

Recht is meer dan wet: opstaan tegen onrecht

Maar nu komen we bij het bloembed van de sociale zorg. En daar is de dorheid wel ingetreden. Zoals inmiddels duidelijk is geworden, is het christelijk-sociale pleidooi voor de rechtsstaat geworteld in menselijke waardigheid. Dat betekent dat de overheid ook als taak heeft om mensen te beschermen tegen de aantasting van hun waardigheid. En dan zijn er soms misstanden waarbij het onrecht je in stilte toeschreeuwt en anderen doof lijken te zijn. Ik kan mij nog goed herinneren hoe mijn woede ontbrandde toen ik als student gemeenteraadslid werd in Utrecht en het gruwelijke onrecht van moderne slavernij met mijn eigen ogen zag. Onderweg naar een tentamen over grondrechten, al fietsend langs de Vecht, passeerde ik onverwachts de raamprostitutie. De vele Oost-Europese vrouwen van mijn leeftijd toen, aan het werk, oudere kerels in leasebakken rond lunchtijd daar af en aan rijdend. Mij vloog het op dat moment aan, dat het stadsbestuur voor die praktijk mede verantwoordelijkheid droeg. En ik zal ook nooit meer mijn ontmoeting met een jonge Wit-Russische vrouw (eigenlijk een meisje nog, nog geen twee weken

eerder 18 jaar geworden), aan het begin van de tippelzone, vergeten. Contact was moeilijk, want de vertaalapps op de telefoon waren nog niet ontwikkeld. Maar de lege blik in haar ogen staat in mijn geheugen gegrift. Zij uitgebuit, de pooier vrijrijkt. En dan de realiteit van het stadhuis waar de overtuiging heerst dat sekswerk een beroep is waarvoor een vrouw vrijwillig kiest, een keuze die moet worden gefaciliteerd. Hoe kon dit, in de stad waar de universiteit, mijn alma mater, ‘zon der gerechtigheid, verlicht ons’ als lijfspreuk heeft?

Hier in Utrecht heeft de ChristenUnie vanuit die diepe overtuiging dat elke vrouw haar intrinsieke waardigheid heeft, kunnen bijdragen aan de sluiting van de tippelzone en de raamprostitutie. Maar het achterliggende probleem dient zich nog steeds veelkoppig aan. Nederland leeft nog steeds met een naïef romantisch beeld van prostitutie. Sinds de afschaffing van het bordeelverbod in 2000 is dit een terugkerend beeld in de media: de zelfstandige sekswerker die haar zaakjes op orde heeft en in vrijheid deze keuze maakt. Het is een schril contrast met de harde werkelijkheid van uitbuiting. De nationaal rapporteur mensenhandel geeft aan dat het aantal buitenlandse slachtoffers toeneemt.³⁵ Vrouwen en meisjes worden door heel Europa getransporteerd om geld op te brengen voor hun pooiers, omdat ‘verversing van het aanbod’ leidt tot meer vraag.³⁶ Helaas beperkt deze vorm van moderne slavernij zich niet tot het zichtbare publieke domein. Er is een grote toename van online misbruik. Opsporing en handhaving zijn niet op orde.³⁷

Zelfs als het zo zou zijn dat in dit land slechts een kleine minderheid van de prostituees niet vrijwillig actief is in de prostitutie – quod non – is ingrijpen gerechtvaardigd en geboden. Geïnspireerd door de christelijke, Engelse politicus William Wilberforce (1759-1833) die zich onverschrokken inzette, tegen alle gevestigde economische belangen in, om slavernij af te schaffen, raakte ik tot in mijn haarvaten gemotiveerd – en dat ben ik nog steeds – om deze vorm van moderne slavernij te vuur en te zwaard te bestrijden. Wilberforce heeft laten zien dat een wet – dat wil zeggen: normerend handelen van de overheid – genoeg kan zijn voor een grote fundamentele omwenteling in de maatschappij. Sinds haar oprichting heeft de ChristenUnie zich ingezet om alle vormen van moderne slavernij te bestrijden. Het is noodzakelijk dat de overheid normerend optreedt en door middel van wetgeving laat zien: wat er gebeurt in de prostitutiesector is fundamenteel verkeerd. Mijn voorgangers, Rouvoet, Slob en Segers, hebben het probleem steeds weer op de agenda gezet en het initiatief genomen tot een conceptwet (Wet Regulering Sekswerk) en de strafbaarstelling van de klant die kan weten dat het mis is. Nog dit jaar lukte het door de inzet van de ChristenUnie om de strafbaarstelling van mensenhandel te vereenvoudigen (Wet modernisering artikel 273f Strafrecht) en wordt er zwaarder gestraft als de

slachtoffers jonger dan 21 jaar zijn.³⁸ We pakken dus de sterke partij: de klant, zoals al gebruikelijk is in Scandinavische landen. Voor de prostituee moet de overheid zich juist van haar beschermende kant laten zien met het faciliteren van uitstapprogramma's. In de schaarse capaciteit van de politie en het Openbaar Ministerie delft de aanpak van uitbuiting en mensenhandel in de prostitutie snel het onderspit. Die moet meer prioriteit krijgen. Naast het menselijke leed, zijn de financiële belangen die hiermee gemoeid zijn, groot. Immers, heel cynisch, drugs verkoop je één keer, aan seksuele uitbuiting kun je iedere dag opnieuw verdienen. Een lokale of regionale aanpak is niet genoeg.

In het verlengde hiervan staat de ten hemel schreiende onrechtvaardigheid van wat transnationaal seksueel misbruik heet. In een recent, schokkend rapport stelt de WODC dat elk jaar zo'n twintigduizend Nederlandse mannen in het buitenland seksueel kindermisbruik plegen.³⁹ In dat aantal is nota bene 'gewoon' seksueel misbruik in het buitenland nog niet eens meegerekend. Wat mij betreft worden deze Nederlandse mannen ook in Nederland onverkort strafrechtelijk aansprakelijk voor het misbruik en het leed dat zij in het buitenland hebben veroorzaakt.

Die uitbreiding van het strafrecht is nodig, maar kan in zichzelf niet toereikend zijn om dit onrecht te stoppen. Slavernij gaat overigens verder dan prostitutie. Als ik vandaag door Nederland reis zie ik overal plekken waar door arbeidsmigranten gewerkt wordt: in de landbouw, de vleesindustrie, in nagelsalons of distributiecentra van onlinewinkels. Honderdduizenden mensen die, zo blijkt steeds bij onderzoeken van de arbeidsinspectie, kwetsbaar zijn voor ernstige benadeling en uitbuiting. Als justitiewoordvoerder kom ik het steeds meer tegen dat kwetsbare en licht verstandelijk beperkte jongeren worden ingezet door criminele organisaties. Onder grote dwang plegen zij strafbare feiten. Uitbuiting is een aantasting van de menselijke waardigheid en mensenrechten. Voor deze mensen, die wellicht nooit naar de stembus gaan, zal de ChristenUnie opkomen, omdat we opstaan tegen onrecht. Het begint en eindigt bij een samenleving waarin de vrijheid van anderen net zo belangrijk is als die van ons zelf. 'Until all are free', zoals ik ooit leerde van de International Justice Mission.

Deze casus had betrekking op de sociale zorg in het nationale domein. Maar onze tuin is groter dan u denkt.

Casus 3

Internationale rechtsorde

Tot nu toe hebben we vooral nagedacht over de Nederlandse rechtsstaat, maar in de vorige casus over moderne slavernij zagen we al dat een christelijk-

sociaal pleidooi voor gerechtigheid niet bij de eigen landsgrens stopt. Deze erkenning is ook in onze Grondwet terug te vinden. Het verlangen naar gerechtigheid wereldwijd heeft zijn weerslag gevonden in de ‘bevordering van de internationale rechtsorde’ die sinds 1953 in de Grondwet (artikel 90) is opgenomen en sinds 2000 ook is opgenomen in de taakomschrijving van defensie (artikel 97).

Als we spreken over de internationale rechtsorde, dan is die niet één op één vergelijkbaar met de nationale rechtsorde. De internationale rechtsorde legt de schending van basale normen van internationaal samenleven bloot. Ze voorkomt daarmee de normalisering van het recht van de sterkste. Maar er is geen overkoepelende autoriteit die naleving afdwingt. Dat is een verantwoordelijkheid die landen samen dragen.⁴⁰ Je zou kunnen zeggen dat op het wereldtoneel er geen duidelijk eigenaarschap van de tuin is. Het hangt dus van veel meer partijen af of de bloemen en planten goed worden onderhouden, en of er wel voldoende irrigatie is.

Helaas staat het er in dit gedeelte van de tuin het slechtste voor. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid spreekt van ‘grimmige geopolitiek’ en een ‘fragmenterende wereldorde’.⁴¹ De economische macht is verschoven naar niet-democratische landen.⁴² De grove schending van de territoriale integriteit van Oekraïne door Rusland en ook de territoriale claims van China op Taiwan en van Trump op Groenland laten zien hoe machtige staten de internationale rechtsorde betwisten en aantasten. Waar sommige conflicten het strijdtoneel zijn van een (indirecte) confrontatie tussen de grootmachten, zijn er ook ‘vergeten’ rampen zoals Burundi, Burkina Faso, Myanmar, Zuid-Sudan en de Democratische Republiek Congo, waar miljoenen mensen lijden onder gewapend geweld, natuurrampen en honger.⁴³ Dat laat zien wat er gebeurt als niemand zich meer verantwoordelijk voelt voor de internationale rechtsorde.⁴⁴ Laten we niet vergeten dat als we spreken over conflicten tussen landen, en hetzelfde geldt voor onrechtvaardige handelsrelaties, het uiteindelijk gewone mensen zijn die daar de dupe van zijn.

Op het terrein van internationale betrekkingen hebben we slechts een bescheiden invloed. Het herstructureren van de schuivende wereldorde ligt niet in ons bereik. De verschillende brandhaarden in de wereld zijn niet te blussen door onze kleine fractie, in een parlement van een land daar ver vandaan. Maar we hebben de verantwoordelijkheid om binnen de handelingsruimte die we hebben bij te dragen aan gerechtigheid op het internationale toneel – en er in ieder geval zorg voor te dragen dat flagrant onrecht niet kan worden bestendigd.

Daarom wil de ChristenUnie juist in deze grimmige tijden initiatieven en coalities steunen die de internationale rechtsorde hooghouden. In het bijzonder denken we aan steun aan Oekraïne tegen de Russische agressie. Het gaat niet alleen om de vrijheid van de Oekraïners, maar ook om het bestrijden van de terugkeer van 19^e-eeuwse politiek van invloedsferen.⁴⁵ Hier kan en moet gerechtigheid een zwaard zijn van overheden om aanvalsoorlogen te stoppen en de agressor tegen te houden.

Maar ook die andere kant is nodig: het zwaard moet gehanteerd worden om zwakkeren te helpen, om de burgerbevolking te beschermen. Recht is niet alleen een middel tot vergelding, het is ook een middel tot bescherming: het humanitaire recht moet hoog gehouden worden. Vanuit het perspectief van menselijke waardigheid staat de veiligheid van de burgerbevolking, in Europa en wereldwijd, voorop bij het verdedigen en hervormen van de internationale rechtsorde. Of het nu gaat om statelijke actoren, terroristische organisaties of private militaire bedrijven: de schending van het humanitair oorlogsrecht mag niet onbestraft blijven. Die situatie geldt ook in Gaza. De verschrikkingen van het terroristische Hamas en het jarenlang gijzelen van onschuldige burgers moeten gestopt. Maar nog steeds is de staat Israël gehouden aan de eisen van het humanitair oorlogsrecht, de menselijke waardigheid die moet gerespecteerd. We steunen de keiharde aanpak van terroristische organisaties, maar het beschermen van de eigen burgerbevolking is geen vrijbrief voor het uithongeren en verdrijven van de burgerbevolking in Gaza. Nederland zal in Europees verband dus ook gedrag van bevriende naties dat in strijd is met de uitgangspunten van het internationaal humanitair oorlogsrecht moeten veroordelen – en daar consequenties aan verbinden.

Hier is dus veel werk aan de winkel. En juist vanuit de christelijk-sociale inzet voor internationale gerechtigheid betekent dat, dat we investeren in defensie én ontwikkelingssamenwerking. Daarmee doen we recht aan beide kanten van dat tweezijdig zwaard: het besef van zowel gebrokenheid (het kwaad moet begrensd en bestraft worden) als menselijke waardigheid (verplichting tot sociale gerechtigheid). De ChristenUnie heeft daarom nooit willen bezuinigen op defensie. Wij zien uit naar de dag dat zwaarden worden omgesmeed tot ploegscharen. Maar juist ook de realistische blik van iemand als Niebuhr laat zien dat om vrede te bevorderen een krachtige defensie noodzakelijk is. De nood van de allerarmsten, door oorlog, geweld en klimaatverandering, vraagt ook om gericht te investeren in ontwikkelingssamenwerking. Het rücksichtslos bezuinigen is vanuit strategisch en diplomatiek oogpunt bekeken uiterst onverstandig. Immers de gaten die wij laten vallen worden veelal opgevuld door China of Rusland. Hoewel structurele oplossingen vooral op het vlak van

internationale handelspolitiek liggen, is ontwikkelingssamenwerking een onmisbare schakel bij het versterken van onze banden in het Globale Zuiden. Die komt de regionale veiligheid en stabiliteit ten goede. Daarnaast, via het budget voor ontwikkelingssamenwerking worden lokale maatschappelijke organisaties ondersteund die in de haarvaten van hun samenleving als zachte, vaak ongeziene, krachten bijdragen aan het bevorderen van vrede, veiligheid, stabiliteit en duurzame ontwikkeling.⁴⁶ Bovendien zullen we moeten bijdragen aan voldoende institutionele capaciteit van internationale organisaties, zodat zij in staat zijn om het internationale verkeer in goede banen te leiden en ook het maatschappelijk middenveld te betrekken.⁴⁷ *Make The Netherlands great again* – niet door ons terug te trekken achter de dijken, maar door met een volwaardig buitenlands beleid als één van de rijkste landen ter wereld bij te dragen aan internationale gerechtigheid.

Tot slot: recht zal als water stromen

Ik begon deze lezing met de schrijnende voorbeelden van het tekortschieten van de overheid en we eindigden met de gebrekkige maakbaarheid van de internationale rechtsorde. Er is dus veel inzet, er zijn vele middelen, maar is bovenal moed en bezieling nodig, om ‘macht dienstbaar te maken aan recht’, zoals André Rouvoet ooit schreef, en zoals ook Kars Veling nooit naliet dit ons in te prenten.

Van ChristenUnie-politici mag u verwachten dat zij niet meedeinen op golven van onbehagen. Waakzaam en nuchter zoals de apostel Petrus schrijft in zijn brief.⁴⁸ Laat dat onze politieke houding in deze tijd typeren. Wij zijn geen ondernemers in angst, maar houden de rug recht als de onvrede (on)gericht wordt afgereageerd op minderheden of als er grondrechten op het spel worden gezet.⁴⁹ Wij zullen rechtvaardigheid (op individueel niveau) en gerechtigheid (op institutioneel niveau) blijven uitdragen als de basale norm voor overheidsoptreden.⁵⁰ Zodat die overheid thuis geeft voor mensen in de knel, recht doet aan slachtoffers van onrecht, minderheden beschermt tegen de massa. Geen gemakzucht, geen pragmatisme, maar principiële rechtsstatelijkheid.

Zo kunnen we iets laten zien, een kleine oase proberen te scheppen, waarin de schoonheid van die tuin van recht en vrede opblinkt. Dan zal ‘recht als water stromen en gerechtigheid als een altijd vloeiende beek’, zoals de profeet Amos dichtte (5:24).

Ik verwees al naar de lijfspreuk van mijn alma mater ‘zon der gerechtigheid, verlicht ons.’ Daar wil ik, als een gebed, ook mee afsluiten in de woorden van Gezang 313 uit het Liedboek voor de Kerken:

*Zonne der gerechtigheid
(...)
Laat ons uw heerlijkheid
Zien in deze donk're tijd
Opdat wij nu en voortaan
Trouw U ter beschikking staan.
Erbarm U, Heer.*

Met dat gebed en die prachtige verwachting blijven we vrede zoeken en recht doen.
Omdat we willen opstaan voor het goede.

Personalia

Mirjam Bikker (1982) is fractievoorzitter van de ChristenUnie in de Tweede Kamer. Ze studeerde rechten aan de Universiteit van Utrecht, met als specialisatie staats- en bestuursrecht. Zij begon haar politieke loopbaan in 2006 als gemeenteraadslid in Utrecht. Vanaf 2013 was ze beleidsmedewerker van de ChristenUnie-fractie in de Tweede Kamer, totdat ze in 2015 verkozen werd tot senator in de Eerste Kamer. Sinds 31 maart 2021 zit ze in de Tweede Kamer.

Uit haar Kamerwerkzaamheden blijkt in woord en daad een liefde voor de rechtsstaat, die ook terugkomt in deze Groenlezing. Een andere centrale lijn in de politieke carrière van Bikker is dat zij opstaat om onrecht aan de kaak te stellen, juist daar waar kwetsbare mensen het slachtoffer zijn. Zo zette zij zich gedurende haar periode als raadslid in om de misstanden bij raamprostitutie in Utrecht tegen te gaan. Ook in de Tweede Kamer komt zij op voor slachtoffers van mensenhandel en prostitutie, en stelt zij zich vocaal te weer tegen de gokindustrie.

Verwijzingen

- 1 Groen van Prinsterer, Guillaume (1847). *Ongehoof en Revolutie*, ingeleid door Roel Kuiper, 27.
- 2 Ibid., 175.
- 3 Ibid., 38.
- 4 Parlementaire enquêtecommissie aardgaswinning Groningen (2023). *Groningers boven gas*.
- 5 Staatscommissie Rechtsstaat (2024). *De gebroken belofte van de rechtsstaat*.
- 6 Parlementaire ondervragingscommissie Kinderopvangtoeslag (2020). *Ongekend onrecht*.
- 7 Parlementaire enquêtecommissie Fraudebeleid en Dienstverlening (2024). *Blind voor mens en recht*.
- 8 Van Wonderen, R. (2022). Democratisch bewustzijn in Nederland. Tweede Meting. AFS/VJI. *De instemming met “illiberale” opties is groter bij een streng asielbeleid dan bij een streng klimaatbeleid*, p. 60.
- 9 Tjeenk Willink, Herman (2023). Brief aan de Staatscommissie Rechtsstaat.
- 10 Romeinen 2: 12-16 (NBV21).
- 11 Augustinus, Aurelius (413-26). *De stad Gods*, boek 4, hoofdstuk 4. (vertaling G. Wijdeveld, 2007).
- 12 Augustinus (413-26), *De stad Gods*, boek 19, hoofdstuk 26 & 27, verwijzing naar Jeremia 29:7.
- 13 Staatscommissie Rechtsstaat (2024). Hoofdstuk 4.
- 14 Kuiper, Abraham (1898). *Het Calvinisme*, derde lezing. In: Geert Jan Spijker (2017) *Liefde voor de rechtsstaat*. Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie.
Zie ook: <https://historiek.net/abraham-kuiper-klokkenist-der-kleine-luyden/57653/>
- 15 Beekers, Wouter (2022). *Christelijk-sociale canon*. Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie.
- 16 Verkerk, M. J., Glas, G., & Sierksma-Agteres, S. (2025). *De filosofie van Herman Dooyeweerd, 1894-1977: Hoopvol, actueel en praktisch*. Amsterdam University Press.
- 17 Dooyeweerd Herman (1936). *De wijsbegeerte der wetsidee, Boek III: De individualiteitsstructuren der tijdelijke werkelijkheid*, 401-402; Beekers, Wouter. (2022). *Christelijk-sociale canon*. Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie, 52-53.
- 18 Verkerk, Glas & Sierksma-Agteres (2025), 117.
- 19 Veling, Kars (2010). *Vrijheid spreekt niet vanzelf*. In: Geert-Jan Spijker (red), *Vrijheid*. Wetenschappelijk Instituut, 153-165.
- 20 Veling, Kars (2021). *Eerlijk*. Columbus.
- 21 Sabella, Jeremy (2024). Reinhold Niebuhr. *Amerika's politieke geweten*. Skandalon, 52-53, 112.
- 22 Sabella (2024), 116.
- 23 Graaf, Beatrice (2025). *De crisiskloof dichtten, rechtvaardig zijn in een wankele wereldorde*. In: Mirjam Kosten (red), *Veiligheid & Globalisering*. Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie, 71-81.
- 24 Wolterstorff, Nicholas (2012). *Do Christians have good reasons for supporting liberal democracy?* In: Nicholas Wolterstorff, *Understanding liberal democracy: Essays in political philosophy*. Oxford University Press, 325. Zie ook Thomas van Aquino (1265–1274). *Summa Theologiae*, Boek 1, Vraag 93.

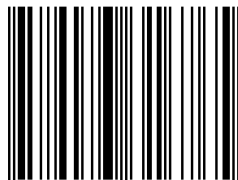
- 25 Staatscommissie Rechtsstaat (2024), 18.
- 26 Ibid.
- 27 Grondwet, art.22 lid 2.
- 28 Beekers (2022), 18-19.
- 29 Hirsch Balinn, Ernst (2023). Brief aan de Staatscommissie Rechtsstaat.
- 30 Raad van State (2020). Jaarverslag 2019: *Evenwicht in de rechtsstaat een beschouwing*.
- 31 Veling, Kars (2013). “Democratie zonder rechtsstaat is gevaarlijk”, *Nieuw Wij*,
<https://www.nieuwwij.nl/opinie/democratie-zonder-rechtsstaat-is-gevaarlijk/>
- 32 Tjeenk Willink, Herman (2023). *Het tij tegen*. Promotheus.
- 33 Werkgroep versterking functies Tweede Kamer (2021). *Meer dan de som der delen*.
- 34 Initiatiefnota Dassen en Bikker (2023). *Een sterke parlementaire democratie vraagt om onderhoud*.
- 35 Nationaal Rapporteur Mensenhandel (2024). *Jaarcijfers 2023: toename in thuisprostitutie*.
- 36 Malsch, Marijke en Janssen, Janine (red)(2025). *Human Trafficking and Sexual Exploitation around the World Law, Ideology, and the Experiences of Sex Workers and Clients*. Amsterdam University Press.
- 37 Nillessen, M., Dinnissen, C. en H. Ferwerda (2024). *Mensenhandel het verhaal achter de cijfers*. Bureau Beke.
- 38 Tweede Kamer der Staten-Generaal (2025). Amendement van de leden Bikker en Boomsma over de veronderstelling van overwicht of misbruik van een kwetsbare positie bij personen tot 21 jaar in de prostitutie (TK 36547, nr. 15).
- 39 Koning, A., Blokland, A., Cooper, F. en C. Berg (2025). *Risicotaxatie bij plegers van transnationaal seksueel kindermisbruik*. Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving.
- 40 Palm, Trineke (2025). “Europa op het Wereldtoneel”. In: Mirjam Kosten (red), *Veiligheid en Globalisering*, 63-68.
- 41 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2024). *Nederland in een fragmenterende wereldorde*.
- 42 V-Dem (2025). Democracy Report 2025: *25 Years of Autocratization – Democracy Trumped?*
- 43 ZOA (2025). *De vergeten lijst*, <https://www.zoa.nl/vergetenlijst>.
- 44 Palm (2025).
- 45 Al in 2017 wees Beatrice de Graaf hier op, <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/01/13/herken-de-tsaar-in-poetin-6197249-a1541159>.
- 46 Ariese, Charlotte en Palm, Trineke (2025). “Waardengedreven of strategisch: het decimeren van OS is onverstandig”, *Vice Versa*.
- 47 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2024), 72.
- 48 1 Petrus 5:8.
- 49 Ibid.
- 50 De Graaf (2025).

“Met een mensbeeld dat ‘alle mensen deugen’ heb je geen rechtsstaat nodig.
Maar als je erkent dat menselijke waardigheid geen vanzelfsprekendheid is,
dan is het belangrijk dat er kaders zijn die voorzien in de bescherming
tégen en dóór de overheid van zowel de persoonlijke levenssfeer
als maatschappelijke vrijheid.”

Wetenschappelijk
Instituut
ChristenUnie

ISBN 978-90-833167-6-5

9 789083 316765 >